

CSALÁDOK A KITELEPÍTÉSEK ÁRNYÉKÁBAN

TANULMÁNYKÖTET



Családok a kitelepítések árnyékában

Szerkesztette
Bali János – Deáky Zita – Vámos Gabriella

Budapest 2022

Készült:

A kiadvány az ELTE BTK „Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció” című
Tématerületi Kiválósági Pályázatának támogatásával jelent meg



Szerzők:

Ament-Kovács Bence, Bank Barbara, Benkő Levente, Helena Beránková, Bereczky Ildikó, Bimba Brigitta, Bognár Zalán, Marta Botiková, Fata Márta, Gajdos-Frank Katalin, Gatti Beáta, Göncz László, Horváth Sándor, Lábadai Károly, Marosi István, Mohay Tamás, Molnár D. Erzsébet, Murádin János Kristóf, Muskovics Andrea Anna, Nagy István, Nagy Pál, Nagy Péter, Marianna Oravcová, Papp Annamária, Papp Árpád, Petro Krisztina, Popély Árpád, Székely András Bertalan, Tóth Ágnes, Vasvári Zoltán, Zalatnay István

Szerkesztők:

© Bali János
© Deáky Zita
© Vámos Gabriella

Angol fordítás: Bodzásné Csényi-Nagy Krisztina

Szlovák fordítás: Czáborszky Szabolcs

A szlovák fordítást ellenőrizte: Marosz Diána

Szakmai lektor: A.Gergely András

A szöveget gondozta: Vámos Gabriella

Kiadja az ELTE BTK

Felelős kiadó: Bartus Dávid dékán

ISBN 978-963-489-492-6

Borítóterv: Nádas Zsófia

Tipográfia, tördelés:

Király Zoltán

Nyomdai munkálatok:

CC Printing Kft.

Felelős vezető Könczey Áron

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
Bognár Zalán	
„Csaknem minden családból távol van még valaki.” Magyar családok a Gupvi és a Gulág árnyékában	11
Molnár D. Erzsébet	
Kárpátaljai családok a „málenkij robot” árnyékában	45
Marosi István	
„... sokat »családizunk« és felelevenítjük a régieket.” A görögkatolikus papok és családjaik üldöztetése Kárpátalján a kommunizmus évtizedeiben (1944–1989)	57
Göncz László	
„Magyar voltál, azért...” (Márai Sándor) A muravidéki magyarok meghurcolása 1945-ben	68
Lábadi Károly	
Drávaszögi családok a délszláv háborúban.	84
Papp Árpád	
Az 1941-es deportálás és betelepítés trauma-sztereotípiái	90
Gatti Beáta	
„Aki rokon, azzal már mindjárt máshogy kapcsolódsz...” A családi kapcsolatok szerepe, dinamikája a bukovinai székelyek körében	108
Nagy István	
A te házad, az én házam. Német–magyar együttélés 1945–47-ben Tolna megyében ..	120
Bimba Brigitta	
A maradék németység kollektív eltávolítása Kárpátaljáról – kényszerkitelepítés Szibériába	136
Murádin János Kristóf	
„Meghalni könnyebb, mint elválni.” Az 1944-ben szovjet fogságba hurcolt erdélyi magyar civilek otthonmaradt családjainak helyzete	151
Benkő Levente	
„Ötnapi munka”. Az 1944. őszi tömeges elhurcolások a székelyföldi volt internáltak és hadifoglyok emlékezetében.	166

Papp Annamária

„Minden vonathoz kiszaladtunk, és vártuk a hazatérőket”

Kolozsvári civilek emlékei a szovjet elhurcolásról 182

Bank Barbara

Internálótábor és kényszerlakhely után – mi történt a családokkal, családtagokkal a

„szabadulást” követően? 197

Horváth Sándor

„...csupasz szalma lett a fekhelyünk” A magyar-osztrák határ mentéről az Alföldre

kitelepített családok életútjáról 216

Gajdos-Frank Katalin

Magyarországi német asszonysorsok 1944 után 230

Fata Márta

Jövőről, otthonról, szerelemtől.

Két sváb fiatal levélváltása 1948 elején (Forrásközlés) 247

Popély Árpád

A magyarság helyzete Csehszlovákiában a második világháború után (1945–1948) . . . 262

Nagy Péter

Elhurcolás, kitelepítések, szökések. Az abafalvi családok viszontagságos élete

az 1940-es évek második felében. 276

Mohay Tamás

Felvidéki telepések Baranyában. Vázlat a beilleszkedésről. 289

Petro Krisztina

Megpróbáltatás és öröm a lakosságcsere során kitelepített

nagymegyeriek emlékezetében 306

Tóth Ágnes

„...és a saját családtagjainkról is le kell mondanunk”

A háború és a kollektív büntetés hatása a német nemzetiségű családokra 321

Muskovics Andrea Anna

„Málenkij robot” Személyes sorsok, utóhatások és emlékezet Tárnokon. 336

Ament-Kovács Bence

„mert parasztgazdaságot, vagy más vagyont nem adhattunk nekik”

Római katolikus német családok életstratégiái a II. világháború utáni évtizedekben

a Hegyhát és a Völgyesség határán 352

Marianna Oravcová

B Akció. Családok az autenticitás-nélküliség és a társadalmi kirekesztés mezsgyéjén . . 367

Beránková, Helena – Botiková, Marta

Hamuvá porlott élet

Életsorsok a 20. század derekán. Karol Jaroň – csehszlovák könyvkiadó,
tipográfus, bibliofil és kulturális szervező.384

Nagy Pál

Telepek és telepfelszámolási törekvések az 1960-as években 393

Székely András Bertalan

Egy kimagasló erdélyi társadalomtudós szenvedéstörténete

Újabb adalékok Venczel József viszontagságos életéről és meghurcolásáról 407

Bereczky Ildikó

A harkányi református parókia a délszláv háború kezdetén. 423

Zalatnay István

Erdélyi menekültek az 1980-as évek után. 439

Vasvári Zoltán

20. századi asszonyors egy emlékkönyv tükrében. 444

Hivatkozott irodalom 451

Szerzőink 467

Bognár Zalán

„Csaknem minden családból távol van még valaki.” Magyar családok a Gupvi és a Gulág árnyékában

„Csaknem minden családból távol van még valaki. Legtöbb helyen egy év óta hír sincs a fiúról vagy az apáról, esetleg a felnőtt lányról. [...] Meg se határozható azoknak a száma, akik kelet vagy észak felé tűntek el. Ezeket, mint katonákat vagy hadi foglyokat [sic!] hurcolták el. Több olyan van köztük, akiket az utcán kaptak el. Egy-egy ledobott levél (a vonatról) volt utánuk az utolsó jel. [...] ... akik közt papok, tanítók is voltak, de akikről csak suttogva beszéltek. Minden héten temetik azokat, akik a keleti fogságból hazatérnek, és a családok, a gyülekezet könyörgései istentiszteletről-istentiszteletre mutatják, hogy mennyi távollévőért fájnak még a szívek. [...] A szívből fakadó közimákon kívül egyéb jelek is mutatják, hogy a gyülekezet »a foglyokkal együtt szenved«, együttérez.” – olvasható a sok lelkeszi jelentés közül az egyikben.¹

Bár ez a jelentés a Tiszántúlon, pontosabban Debrecenben keletkezett, de keletkezhett volna az ország bármely részében, hiszen a második világháborús Magyarország egész területéről hurcolták el tömegesen a civil lakosságot, de különösen Kárpátaljáról, Kolozsvár térségéből, a trianoni Magyarország északkeleti részéből, Budapest környékéről vagy Délkelet-Dunántúlról, és akkor még nem beszéltünk a katonaként szovjet fogságba esettekről.

S hogy mennyire az egész magyar társadalmat és nemcsak néhány százezer családot érintő kérdés volt a Szövetséges Hatalmak, különösen a szovjetek fogságába kerültek helyzete, hazahozatala, azt kiválóan kifejezi gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszternek – Teleki Pál fiának – 1945 nyarán dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz írt egyik levele, amely a következő mondatokkal kezdődik: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.”² Hiszen a második világháború alatti, 172 ezer km²-es és 14,7 millió fős Magyarországról³ – tehát nem a mai Magyarország területéről – több mint 1,3 millió magyar állampolgár került a Szövetséges Hatalmak fogságába. Közülük több mint 300 ezernek a nyugati, míg mintegy 1 milliónak a szovjet (hadi)fogság⁴ sanyarú sorsa jutott osztályrészül.⁵

¹ Szabadi I. 2016b. 255.

² MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK 21. doboz, IV-438/9, 145.420/7–1945.

³ Magyarország lakosságának a száma 1941-ben – négy évvel a háború befejezése előtt – 14 679 573 fő volt. Glatz F. é. n. 583.

⁴ A (hadi)fogság szó ilyen módon való írása azt jelzi, hogy a katonákon kívül, jogtalanul, „malenkij robot” vagy igazoltatás ürügyén polgári lakosokat is tömegesen vetettek hadifogságba, s hurcoltak szovjetunióbeli kényszermunkára.

⁵ Bognár Z. 2017a. 45–70.

Ez a hatalmas létszám több mint másfélszerese volt az első világháborúban a történelmi Magyarország területéről hadifogságba esettek számának.⁶ Ezek a Szövetséges Hatalmak fogságába került emberek (katonák és civilek, férfiak és nők) az ország aktív korú férfi lakosságának 1/3-át tették ki.

A mintegy 1 millió szovjet fogságot megjáró magyar állampolgár kétharmada katonaként, míg egyharmada ítélet nélkül elhurcolt civilként került fogságba. Utóbbiak az úgynevezett málenkij robotosok. A szovjet fogságba kerültek 96–98%-a a Gupvi légereibe került ítélet nélkül, hadifogoly vagy internált státuszban, míg a maradék 2–4% többnyire koholt vádakon alapuló ítéletek alapján került a Gulág légereibe, börtöneibe vagy rabtelepeire. Az országban szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintette volna közvetlenül vagy közvetve a (hadifogolykérdés).

Az úgynevezett (hadifogolyok között több mint 300 ezer civilként elhurcolt is volt, közülük 200–230 ezer főt a trianoni Magyarországról, míg mintegy 80–100 ezer főt a visszacsatolt területek polgári lakosságából hurcoltak el.⁷ Maga Teleki Géza sem hadifogoly-üggyről, hanem fogoly-üggyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem magyar civilek is tömegesen. E civilek túlnyomó többsége hadifogoly, míg kisebb része internált fogolystátuszban németként került fogságba. Utóbbiak között nők és leányok is voltak szép számmal. Mégis a korabeli, a Vörös Hadsereg által megszállt, a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság által „felügyelt”, tulajdonképpen irányított Magyarországon róluk is csak „hadifogolyként” lehetett beszélni.

Itt álljunk meg egy kicsit, hogy tisztázzuk a „málenkij robot” kifejezést, valamint azt, hogy az úgynevezett málenkij robotosok, vagyis az ítélet nélkül, civilként a Gupvi-lágerekbe elhurcoltaknak milyen csoportjai voltak. Ugyanis a családok szempontjából nemcsak abból adódóan voltak különbségek, hogy valaki a Gulág vagy a Gupvi légereibe került, de az sem volt mindegy, hogy a Gupvira hurcoltak melyik csoportjába is tartozik.

A „málenkij robot” kifejezés eredete az orosz *málenkaja rabota* (маленькая работа), ami „kis munkát” jelent. A második világháború során Magyarország területére érkező szovjet fegyveres szervek – a Vörös Hadsereg és a Belügyi Népbiztosság (NKVD) emberei többnyire ennek a kifejezésnek a sűrű használatával vagy csak néhány perces igazoltatás ígéretével, hazugságával hurcolták el a polgári lakosság tömegeit 13 évestől⁸ a 76 évesig⁹ több éves kényszermunkára. Így csapták be az ártatlan civilek százazreit, hogy az esetleges tiltakozásoknak, ellenszegüléseknek, valamint a szökési kísérleteknek elejét vegyék. Ezért vált a kifejezés a civil lakosság ítélet nélküli, tömeges elhurcolásának és több éves szovjetunióbeli kényszermunkájának a kifejezésévé, függetlenül attól, hogy hadifogolyként vagy internáltként hurcolták el őket.

A „málenkij robotosokat” nem a Gulag, hanem a Gupvi, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság légereibe vitték tekintet nélkül személyükre. Így az útköz-

⁶ Ravasz I. 2005. 170.

⁷ Bognár Z. 2018. 735–744.

⁸ Bognár Z. 2004. 104.

⁹ Molnár D. E. 2015. 97.

ben megszököttek vagy meghaltak miatti létszámbírányt az őrpáncsnokok bármelyik arra járó emberrel pótolhatták, és meg is tették.

Ezzel szemben a gulágra, vagyis a Gulág ([Javító-munka] Táborok Főparancsnokságának) börtöneibe, lágereibe, rabtelepeire személyenként, többnyire koholt, politikai vádakra alapozott bírói ítéletek alapján hurcolták el az embereket. A politikai rabokon kívül köztörvényes elítéltek is kerültek a gulágra. A Gulág és a Gupvi lágerrendszer is az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság alá tartozott.

A tömeges elhurcolásoknak két alapvető indoka volt, a (rabszolga)munkaerő beszerzés és a megtorlás. A Szovjetunió ugyanis óriási munkaerőhiánnyal küszködött. A foglyok pedig tömeges és ingyenes munkaerőt jelentettek. E munkaerő immár külföldről történő beszerzéséhez, valamint az ellenséggel szembeni tömeges megtorlásokhoz, az elhurcolásokhoz szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az 1943. március 23-i Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésen leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni.”

Mindezeken túl a korabeli Magyarországról történő elhurcolásoknál három jól elkülöníthető, de esetenként keveredő ok, illetve indok érhető tetten. Ezek alapján a tömegesen elhurcolt polgári személyek, vagyis a „málenkij robotosok” alapvetően három csoportba sorolhatók: 1.) hadifogolylétszám-kiegészítés, 2.) etnikai tisztogatás, 3.) német internáltként való deportálás.

1.) Hadifogolylétszám-kiegészítésként az egész ország területéről vitték el a férfiakat, a fiúkat a Székelyföldről Vas vármegyéig, Kárpátaljától a Délvidékig 1944 szeptemberétől 1945. május végéig. A hadifogolylétszám-kiegészítéseknek kétféle indítéka volt: az egyik, egy legfelsőbb szintű, központi utasítás, amelyben elrendelték, hogy minden férfit össze kell szedni és hadifogságba kell vinni, aki 1941-től bármennyi időre katona volt, függetlenül attól, hogy a Vörös Hadsereg odaérkezése előtt akár több évvel is leszerelték. Azonban a parancsot az ahhoz kapcsolt létszámtervek, kvóták teljesítése miatt sokszor a 14–65 éves férfiakra, fiúkra vonatkoztatva alkalmazták. Még 1945. május 30-án, három héttel az európai harcok befejeződését követően is hurcoltak el tömegesen férfiakat.¹⁰

A másik, helyi szintű, szubjektív döntés volt, amikor egyes szovjet hadseregek, frontok parancsnokai a feletteseik által kitűzött hadművelési célok elérésének a sikertelenségét, illetve késését az ellenséges erőknek a vártnál magasabb létszámával magyarázták, s mivel ez nem volt igaz, a hiányzó hadifoglyokat civilekkel pótolták. Ilyen történet például a tordai csata, a tiszántúli páncélos csata és a 108 napig elhúzódó Budapest hadművelet következtében. Utóbbira vonatkozóan Budapest első szovjet városparancsnoka, Csernyisov tábornok nem köntörfalazott, hanem Hátszeghi Ottó ezredesnek, a budapesti összekötőtisztnek nyíltan kijelentette, hogy azok, „akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek jelentkezésre lesznek felszólítva, s azután fogolytáborba kerülnek.”¹¹ A trianoni Magyarország területéről hadifogolyként 150–170 ezer civil embert hurcoltak el.

¹⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.102/pol. – 1945.

¹¹ HLI HM 1274/ált. – 1945.

Baranyavármegye és Pécs város főispánjától.

373/főisp.vm.1945.szám.

Külgyminiszter Urnak,

Budapest.

Baranyavármegye nyugati részében a szigetvári orosz biztonsági szervek rendelkezése alapján megkezdtek a 14-50 év közötti katonaviselt és levente kiképzést nyert férfilakosság összeállítását.

Az esetet a Szövetséges Ellenőrző Hatalmak pécsi kiküldöttjének, Ocskány ezredes urnak már jelentettem, aki intervencióját küldetésbe helyezte.

Kérem Külgyminiszter Urat, hogy ezenfelül in méltóztassák a Szövetséges Ellenőrző Hatalmak magyarországi vezető megbízottjánál, Vorosilov marsallnál eljárni, hogy a mondott intézkedések azonnal hatálytalanítottassanak, a az összeállítás szellemi feladatát haladéktalanul becsússzák szabadon.

Pécs, 1945. május 9.

főispán.

Baranya vármegye főispánjának kérelme a külgyminiszterhez, a megyéjében összeszedett, 14-50 éves katonaviselt és levente kiképzésben részesült fiúk és férfiak hadifogságból való kiszabadítása érdekében.

2.) A második csoportot az etnikai tisztogatásként elhurcoltak alkotják. Ugyanis a trianoni határon kívüli, az 1938-1941-ben visszacsatolt területeken történt elhurcolásoknál egyértelműen kimutatható, hogy a Magyarországgal szomszédos országok politikai, katonai vezetői a háborús helyzetet, a szovjetek általi tömeges elhurcolásokat igyekeztek a magyar lakosság eltávolítására, megfélemlítésére is felhasználni. Ez legjobban tetten érhető Vasza Csubrilovicznak, a Jugoszláv Kommunista Párt fő ideológusának *A kisebbségi kérdés megoldása az új Jugoszláviában* című írásában ekképpen:

„Ha sikerülne a Bácskából, Bánátból és Szerémségből öt-hatszáz ezer németet és magyart eltávolítani, s a helyükre a mi népünket betelepíteni, Vajdaság egyszer s mindenkorra a miénk lenne. [...] A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. [...] Számukra gyűjtőtáborokat kell létesíteni, vagyonukat elkobozni, családjukat szintén táborokba küldeni, s az első adandó alkalommal átküldeni őket nemzeti államukba. A magyarok és a németek vonatkozásában ehhez nagy segítséget nyújthat a testvéri szovjet katonaság. A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre. [...] ...először is hangsúlyozom, hogy az ilyen háborúk a legalkalmasabbak az ilyen problémák megoldására [...] Amihez békeidőben évtizedek vagy századok kellenének, háború idején pár hónap, vagy év elegendő.”

Így, az etnikai tisztogatás céljával az 1938–1941-ben visszacsatolt területekről összesen 80–90 ezer magyar embert hurcoltak el a szovjetek.¹²

3.) A „robotosok” harmadik csoportját német származás miatt vagy annak indokával deportálták, szovjet terminológia szerint internálták a Szovjetunióba. Köztük már nők és leányok is tömegesen voltak. Az erre vonatkozó központi utasítást, a szovjet Államvédelmi Bizottság (ÁVB) 7161. számú határozatát maga Sztálin írta alá 1944. december 16-án az ÁVB elnökeként. A határozat szerint szovjetunióbeli munkavégzésre kellett internálni Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által megszállt területéről „valamennyi munkaképes német – 17 és 45 év közötti férfit és 18 és 30 év közötti nőt.” E határozat végrehajtására adta ki Magyarországon a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. december 22-én a hírhedt 0060-as szigorúan titkos végrehajtási parancsát.

A parancs végrehajtói nem törődtek a korhatárokkal sem, 16–65 éves korig vitték a lányokat, fiúkat, nőket és férfiakat. A német származásúak elhurcolása az addig megszállt országrészen történt 1944. december 22-étől 1945. február 2-ig. A trianoni Magyarországról a szűk másfél hónap alatt 50–60 ezer főt, míg az ország második világháborús területéről 80–100 ezer főt hurcoltak el e parancs alapján szovjetunióbeli kényszermunkára. A parancs végrehajtásának módjáról kiváló leírást ad Révai József, a Kommunista Párt egyik fő ideológusa levelében, amelyet az akkor még Moszkvában lévő Rákosinak írt:

„A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. [...] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ülteek, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is. Szóval, kissé sok volt az ilyen akcióknál természetesen elkerülhetetlen helyi túlkapás. Azonkívül mindenki sérelmezi, vagy kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták.”¹³

A (hadi)fogolykérdés jelentősége jól tükröződik Tildy Zoltánnak az 1945. november 30-án a parlamentben miniszterelnökként elmondott kormányprogramjában, amelyben kiemelte, hogy: „A hadifoglyok és deportáltak hazahozatala az egyik legfájóbb magyar kérdés, s a kormány egyik legfontosabb feladata.”¹⁴ S ekkor a deportáltak kifejezés alatt már alapvetően nem a náci koncentrációs táborokba deportált és a borzalmakat túlélte zsidó származású honfitársainkra gondolt, hiszen ők – amennyiben akartak – 1945. november végére már lényegében hazatértek Magyarországra. A korszakban a deportált kifejezésnek a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolt civilekre való alkalmazása általános és termé-

¹² Bognár Z. 2018. 77–90.

¹³ Izsák L. – Kun M. 1994. 35. A német internáltként elhurcolt magyar állampolgárokról vonatkozóan bővebben lásd: Bognár Z. 2018. 90–163.

¹⁴ G. Vass I. 2005. 24.

szetes volt, hiszen ez fejezte ki leginkább a velük történeteket. Jól mutatja ezt az is, hogy a Minisztertanács 1945. március 19-i ülésén Gábor József kommunista párti közlekedés- és kereskedelemügyi miniszter is deportáltaknak nevezte a szovjetek által elhurcolt, s egyelőre még a magyarországi hadifogolytáborokban lévő civileket.¹⁵

A (hadi)fogoly-ügy társadalmi súlya miatt tehát érthető, hogy a (hadi)fogoly-kérdéssel hivatalból foglalkozó kormányzati szervek és a Vöröskereszt mellett – amely külön hetilapot indított Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Tudósító címen – sorra alakultak a különböző társadalmi szervezetek – mint például Nemzeti Segély, Siess Adj Segíts, Hadifoglyok és Hozzá tartozók Országos Szövetsége, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége –, hogy segítsenek a (hadi)foglyok helyzetén. A pártok is egymás után alakították ki hadifogoly irodáikat, de nem pusztán emberbaráti és hazafiúi érzületektől vezérelve, hanem politikai tökézt is igyekeztek kovácsolni ebből a kiemelkedő jelentőségű társadalmi ügyből. Köztük is élen járt a kommunista párt, s az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatásával már 1945 őszén országos hetilapot indított *Magyar Hadifogoly Híradó* névvel, amelyet később *Magyar Hadirokkant*, *Hadifogoly Híradónak* neveztek át. Ez is kiválóan szemlélteti, hogy a (hadi)fogolykérdés a korabeli Magyarország egyik legfontosabb társadalmi problémája volt, hiszen Magyarország történetében vajon volt-e még ilyen fontos, a lakosság mintegy felét közvetlenül és még mintegy negyedét-harmadát közvetve érintő kérdés, hogy két hetilapot is ennek a társadalmi témának szenteltek volna?

A kérdés kiemelkedő társadalmi fontossága és kényes volta miatt is a Magyar Kommunista Párt itt is egyeduralomra tört, s ezért a szovjetekkel, pontosabban a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottsággal 1946 elején megszüntette a Magyar Vöröskereszt konkurens hadifogoly-hetilapját, s ezzel párhuzamosan miniszteriális szinten is hamarosan monopolizálta a hadifogoly-ügyet.

Az egyházi vezetők is szót emeltek a Szövetséges Hatalmak fogságába került hadifoglyok és a Szovjetunióba deportált civilek érdekében. A református és az evangélikus egyház vezetősége 1945. május 27-én közös memorandumban fordult az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz, melyben – többek között – felléptek a polgári „hadifoglyok” érdekében.

Még 1947-ben is a szovjet fogságból hazavárt 450–500 ezer magyar emberért, családtagért való aggódás, illetve a hazahozataluk volt az ország egyik legégetőbb kérdése. Ez kiválóan tükröződik Rákosi Mátyásnak 1947 áprilisában Moszkvában a szovjet külügyminiszterrel, Vjacseszlav Molotovval folytatott tárgyalásaiból is, amelyen hangsúlyosan kifejtette a szovjet külügyminiszternek, hogy az MKP népszerűségének a növelésében, illetve a szavazók megnyerésében a hadifogoly-kérdésnek óriási propagandajelentősége van. Molotovnak arra a kérdésére, hogy: „Mely kérdéseket tartanak tehát a legfontosabbaknak? Rákosi a következőket felelte: „A csehszlovákokkal való viszony rendezését és a hadifoglyok kérdését.”¹⁶

Tehát gróf Teleki Gézától Tildy Zoltán miniszterelnökön át a kommunista pártvezérig, Rákosi Mátyásig, a teljes magyar politikai vezető réteg igen jól érzékelte, hogy a második világháború utáni Magyarországon a társadalom egyik legégetőbb, legfontosabb megoldandó kérdése a (hadi)fogolykérdés, a (hadi)foglyok sorsa és hazahozatala.

¹⁵ Szűcs L. 1997. 290.

¹⁶ Izsák L. – Kun M. 1994. 205.

Sőt az 1956-os forradalom és szabadságharc gyutacsát adó, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ) 16 pontos követelésébe is belekerült a Szovjetunióba hurcolt (hadi)foglyok, illetve elítéltek szabadon bocsátására vonatkozó követelés is: „Követeljük a Szovjetunióba kihurcolt hadifoglyok és polgári személyek azonnali hazaszállítását, beleértve a határon kívül elítélt foglyokat is.”¹⁷

Családok szétszakítása – családok időleges vagy végleges csonkulása

A mintegy 1 millió, szovjet fogságba került magyar állampolgár körülbelül 700–800 ezer családot, vagyis több mint 3 millió embert érintett közvetlenül, vagyis gyermekekre, szülőkre, testvérekre szűkítve a család keretét, nem számítva bele a tágabb családi keretet, a nagyszülői-unokai kört, mivel egy családból sokszor többen is szovjet fogságba kerültek. Egyes települések a munkaképes polgári lakosság elhurcolása következtében a teljes ellehetetlenülés sorsára jutottak, mint például Szendehegy, ahonnan 1945. január 5-én és 6-án 120 polgári személyt vittek el. A község elöljáróságának a külügyminiszterhez írott kérvényében a következők olvashatók: „Községünk 1113 főnyi lakossága már az orosz megszállásig 616-ra csökkent. Ezekből is elvitték a munkaképes férfiakat és nőket, (a férfiakat 45, a nőket 35 éves korig). Most 496-an vagyunk, szinte kizárólag öregek és gyermekek. Öregek, akik az elhurcoltakban támaszokat, gyermekek, akik szüleiket siratják.”¹⁸

A következőkben – a szűk keretekre való tekintettel – többnyire a civil elhurcoltakra és családtagjaikra térek ki, közülük is leginkább azokra, akiknél legalább két családtagot hurcoltak el, ugyanis, ha valaki katona lett, akkor magának a katonának, de a családjának is számolnia kellett a hadifogság lehetőségével. Velük ellentétben a civilként elhurcoltak és családjuk sem gondolták, hogy őket fogságba, több éves kényszerszermunkára hurcolják el.

Családtagok, családrészek elhurcolása, szovjet fogsága

A szovjet fogság által érintett családok túlnyomó többsége „csak” egy fő által volt érintve. Ahogy már utaltam rá, a szűk keretek miatt velük most külön nem foglalkozom, annál is inkább, mert ami ezekkel a családokkal és családtagjaikkal megtörtént, ugyanaz történt meg csak éppen hatványozottan azokkal a családokkal is, amelyeknek több tagja került szovjet fogságba. Több tíz-, esetleg néhány százezerre tehető azon családoknak a száma, amelyekből nem egy, hanem kettő, három vagy több családtag, esetenként 5 vagy még többen kerültek a Gulag vagy a Gupvi lágereibe. Néhány példa ezekből:

¹⁷ Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1991. 16.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.911/pol. – 1945.

Elter Dezső, 13 éves fiút 1945. január 7-én Budapestről a Standard Villamossági Rt. óvóhelyéről hurcolták el édesapjával együtt. A fiú hamar, már a szegedi foglyotáborban nagyon rossz állapotba került, ezért őt a szabadkai hadifogolykórházba szállították, majd onnan 1945 őszén szabadon bocsátották. Édesapját továbbvitték, de két hónappal később belehalt az embertelen körülményekbe.¹⁹

Szintén Budapestről, immár a lakásukból vittek el két családtagot, a vészkorszakot túlélő zsidó származású apát és fiát 1945. január 5-én. Ráadásul mindketten kívül estek a katonaköteles korhatáron, míg a fiú 15 éves, az édesapja 56 éves volt. Az édesanya, a feleség kétségbeesett levélben kérte ártatlanul elhurcolt családtagjainak a szabadon bocsátását.²⁰

A Sashalomról német származás indokával elhurcoltak listájában feltűnő, hogy az elhurcoltak között nagyon nagy számban vannak 2–3 és 4 fős családrészek, amelyekben a legtöbbször az édesapának német-, míg az édesanyjának magyar hangzású neve van. Így például a Liedl testvéreknek Baracska, a Véber testvérpárnak Molnár, a Schaff fiú testvérpárnak Katona, míg a Niemerfol családból elhurcolt négy lánynak Veszely volt az édesanyjuk vezetéknéve.²¹

A Balmazújvárosból, Bácsalmásról és még számos településről német származás indokával deportáltak – szovjet terminológiával internáltak – között sok esetben fordult elő, hogy az egyik szülőt, többnyire az apát két-három gyermekével együtt hurcolták el.²²

Bácsalmásról a Kéhl család 5 gyermeke került szovjet fogságba, két fiúk katonaként hadifogságba, míg három lányukat néhány napos munka hazugságával internáltként hurcolták el a Donyec-medence szénbányáiba több évi kényszermunkára.²³

A német internáltként elhurcoltak között sok állapotos nő volt. Közülük a legtöbben nem akartak „kis munkára” menni, mégis elvitték őket, azért, hogy a parancsokban előírt tervszámokat teljesítsék, illetve az Isten- és embertelen kommunista elvek miatt. Ugyanakkor voltak olyan állapotos nők, akik inkább a férjükkel akartak tartani a „két heti munkára”, mintsem, hogy kitegyék magukat a szovjet katonák erőszakoskodásainak.

Az otthonmaradt csonka-családok, férj, édesapa, szülők nélkül félárván, árván

Az édesapák fogságba vitele több százezer édesanyát hozott rendkívül nehéz helyzetbe, hiszen egyedül maradtak nemcsak a gyermeknevelés, de a családfenntartás nehéz feladatában is. Sokan közülük nem egy-két, hanem 6–7–8 gyermekkel maradtak egyedül, családfenntartó nélkül. Így például Hamvas Endre Szeged-Csanádi püspök sógornője is hat

¹⁹ Bognár Z. 2012. 69.

²⁰ Bognár Z. 2012. 66–67.

²¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.787/pol. – 1945. A levelet, valamint a lista egy részét közli: Bognár Z. 2018. 666–667.

²² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.461/6 – 1945.

²³ A szerző interjúja Kéhl Teréz németként internálttal. Kormos V. é. n. 109–122.

gyermekkel, a hetedikkel állapotosan maradt egyedül. Férjét, Hamvas Dezső 46 éves, a dorogi bányánál gépmesterként dolgozó édesapát „közmunka” ürügyével több dorogi társával együtt elhurcolták.²⁴ Az ország minden területéről, így Csonka-Bereg megyéből elhurcoltak között is nagyon sok 6–7–8 gyermekes családapa volt, és sajnos az innen elhurcoltak gyermekek többségének ezek után már félárván kellett felnőniük, édesapa nélkül.²⁵

Nem volt ritka, hogy a szülőket német származás indokával elhurcolták, és a gyermekük vagy gyermekeik árván maradtak otthon. Ez történt például a 6 és 4 éves Schultz lányokkal, akiknek édesapja katonaként került hadifogságba, míg a gyermekeket nevelő édesanyát 1944. december végén, a kollektív bűnösség hazug elve alapján, mint németet több éves kényszymunkára vitték a Szovjetunióba. A szülők egymásról és gyermekeikről hazatérésükig semmit sem tudtak. Végül az édesanya 1948 júliusában, míg a férje októberben testileg-lelkileg megtörve hazaérkezett.²⁶

Mindszenty József, Magyarország utolsó hercegprímása a november 28-i, a SZEB-nek címezett levelében, amelyben a Magyarországról németként elhurcolt nők és férfiak szabadon bocsátását kéri árván maradt gyermekeik érdekében, többek között a következőket írta:

„A hadműveletek rég elmúltak. Másrészt, bizonyos tévedéssel kerültek általában ebbe a sorba és sorsba. Az orosz katonák német nevű állampolgárokat kerestek és ilyennek minősítették azokat, akiknek a vezetékneve (családneve) r-rel végződött. A tévedés ott van, hogy Magyarországon sok embernek német neve van és mégsem német, hanem a legjobb magyar, még csak nem is beszél németül. A névvégződés egyenes tévedésbe vihet, mert r betűvel a legjobb magyar nevek (Kádár, Szeder stb.) is végződhetnek. Az elvitt férj vagy feleség mellé önként fogoly lett a feleség vagy férj is. Gyerekeik gondatlanul maradtak.”²⁷

Sok helyen maradtak árván gyermekek, és sok esetben több testvér is. Így például Rátkán az elhurcolt szülők után több esetben 3, sőt egy-két helyen 5 árva gyermek maradt.²⁸ Hasonló tragédia történt a három, 14, 12 és 9 éves nagykállói Seres fivérekkkel, akiknek a szüleit, valamint a 17 éves nővérüket elhurcolták, így árván maradtak.²⁹ Az egyik elhurcolt így emlékszik a gyermeküktől elszakított, bevagonírozásra váró asszonyokra, családrészekre:

„Baján az állomáson borzasztó tömeg volt. Szegény sváb asszonyok a bő ruháikban, a hidegben ott ültek a kis batyuikon, és rettenetes zokogással voltak. Volt köztük olyan, aki három gyereket hagyott a szomszédban. A férje katona volt, azt se tudta, él-e, hal-e, őt meg elhurcolták. Hát azok ott őrjöngtek... Volt ott férj-feleség is, meg testvérek.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28.004/pol. – 1945.

²⁵ Sára S. 1989a

²⁶ Walterné Müller J. 2009. 29–30.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK 22. doboz, 146.767/7.–1945.

²⁸ Endrész Gy. 2005. 12–14.

²⁹ Bognár Z. 2018. 684.

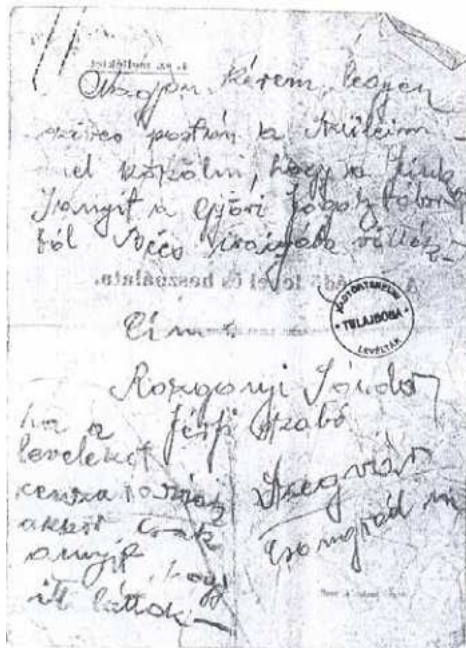
Kapcsolat a Gupvi foglyok és családjuk között

1. A fogságba vetést követően még a Kárpát-medencében

Az otthonmaradt családtagok sokszor semmit, vagy alig tudnak valamit fogságba vetett szeretteikről, akiket „malenkij robot” vagy igazoltatás címén vittek el, vagy egyszerűen az óvóhelyről, a gyárból, az utcáról, s a család hiába várta haza a vízért, kenyérért vagy egyébért elment családtagját. Zsindely Ferenc, a Kállay-kormány egykori minisztere naplójában így írta le ezt:

„A hadifogolykérdést az oroszok éppen olyan értelmetlenül és érthetetlenül kezelik, mint a többi. Sőt, még felháborítóbban. Nem tudni, kit fognak meg, és miért? Mert nemcsak katonákat, hanem civileket is, akik sohasem szolgáltak. Összevissza cipelik őket az országban. Persze az orosz rend mellett mindig megszökök közülük egy csomó: ezek helyett, mikor észreveszik, fognak helyükbe másokat. Akárkit. Járókelőt, vasúti munkást. Akárkit. A vonaton egymás mellett ülő házaspárból a férjet. De az állomásfőnököt is elviszik, mint legutóbb Tárnokon.”³²

A fogságba vetettek a gyalogmenetek alkalmával „szélpostával” értesítették hozzátartozóikat elhurcolásuk útvonaláról. Azaz a foglyok kis papírfecnikre ráírták szerettük, vagyis a címzett nevét és címét, valamint azt, hogy merre viszik őket, illetve, hogy milyen településeken mikor mentek keresztül. Ezeket forgalmasabb helyeken, vasút- vagy útkereszteződéseken, vagy, ahol több helybéli látta, elejtették. Majd a foglyocsoport elvonulása után e kis papírfecniket, „leveleket” a helybéliek – többnyire gyerekek és asszonyok – összeszedték, és viszonzást nem várva, el is juttatták a megadott címekre, ami szép példája a magyar emberek együttérző segítségnyújtásának. Ennek volt köszönhető, hogy a hadifogoly-gyűj-



Útközben eldobott „szélposta” a következő szöveggel: „Nagyon kérem, legyen szíves postán a Szüleimmel közölni, hogy a fiúkat, Sanyit a győri foglyótáborból Bécs irányába vitték.”

³² Székér N. 2021. 754.

tőtáborok közelében több száz, illetve több ezer hozzátartozó – leginkább nők, de idős férfiak és serdülő fiúk is – vert tábor, hogy szerettével találkozhasson, és neki valamiféle élelmet vagy ruházatot bejuttasson.

„A községeken áthaladva név és laccímmel írott papírdarabkákat (szélpostákat) hagytunk lábaink nyomában, ezzel jelezve, hogy merre hurcolnak bennünket. Majd Gödöllőről Cegléd felé hurcolásunk közben is alkalmaztuk a szélpostát. Később mindkét gyűjtőtáborban kaptunk jelzéseket arról, hogy az út közben elszórt szélpostáink közül, hála a jó embereknek, a címzettekhez több is eljutott! Az én drága feleségem is ily módon a ceglédi táborig lopakodott utánam” – emlékszik az egyik elhurcolt.³³

Feleségek, édesanyák, testvérek, lányok életmentő élelemdadása a gyalogmenetek alatt

Amíg az út tartott, a foglyok élelmezése egyáltalán nem volt megoldott. Teljesen az őket kísérő őrszemélyzet jószándékától függött. A legtöbb esetben napokig nem gondoskodtak az ellátásukról. A foglyok élelmezésének az elhanyagolása részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben kényelemből, valamint a szökésektől való félelemből fakadt. Utóbbi magyarázatául: ha az útba eső települések polgárai segíthettek az élelmezésben a helybelieknek a fogolycsoportokkal való személyes érintkezések alkalmával, nem egyszer fordult elő szökés. Ezen túlmenően a kiegészített, legyengült fogoly sikeres szökésének esélyei sokkal kisebbek. Ételhez ezért útközben a legtöbbször csak úgy jutottak, hogy az érintett települések lakói kerítéseik mögül dobálták a menetelő foglyok közé a becsomagolt élelmet, mivel tilos volt őket megközelíteni. Akik mégis megtették, azokat riasztó lövésekkel, vagy puskatussal bírták távozásra. Így emlékeznek ezekre a túlélők:

„A főúton hajtottak tovább minket, ahol sok ottani lakos, nők, asszonyok próbálták megközelíteni a csoportunkat, és próbáltak kenyeret bedobni, mivel látták, hogy milyen siralmas állapotban vagyunk. De sajnos meghiúsult jószándékú kísérletük, mert a minket kísérő szovjet fegyveres őrök riasztó lövésekkel elzavarták őket.”³⁴

„Így haladtunk étlen-szomjan Cegléd irányába falvakon keresztül és a faluk lakossága úgy próbált rajtunk segíteni, hogy kenyérszeleteket, szalonnadarabokat dobált a sorban lassan haladó hadifoglyoknak. Ezt az oroszok nem akadályozták meg, bár később, Ceglédhez közel már agyonlövessel fenyegették meg azokat a falusi embereket, akik ily módon próbáltak segíteni az elhurcolt emberek százainak.”³⁵

³³ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 1.

³⁴ VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicsa István vie. 1.

³⁵ VHBSZ 193. – 1992. Dr. Tóth Sándor vie. 1.

„A falu szélén meggyűlt velünk az öröknek a baja, mert az asszonyok a faluból élelmet hoztak nekünk, s ezt át akarták adni. Az örök nem engedték, pedig reggeli nem volt! Volt, aki meleg ételt hozott, de nem volt edényünk. Így csak vágyakoztunk a meleg étel után, és a kegyetlen örök unszolására megindult a menet a »végzet« felé.”³⁶

Jobban jártak azok, akiket többnapig közmunka indokával vittek el, és vetettek hadifogságba, mert ők vihetek magukkal élelmet, de ez sem volt sokszor elegendő, mert több napig tartott a gyűjtőtáborig az út, mint a beígért 3 napi munka.

Egyes hadifogolycsoportok őrei – főként az idősebb örökre volt jellemzőbb – megengedték egy-egy település asszonyainak, hogy meleg ételt adhassanak a foglyoknak, amelyekből természetesen először maguk az örök részesültek. Így történt ez például Tápiószélen, a jászberényi fogolytábortól a ceglédibe kísért foglyok esetében is, akik közül többen ekkor jutottak „háromhavi raboskodás után végre emberi ételhez.”³⁷ Több egykori hadifogoly őszinte hálával emlékezik az albertirsai – akkori nevén Alberti – asszonyokra. Ezekből hadd idézzek kettőt:

„Virradatkor a sorakozó és létszámmellenőrzés után közölték velünk, hogy Albertirsai népe élelemgyűjtést szervezett a hómezőn éjszakázó foglyok részére. Az őrség parancsnoka engedélyezi annak szétosztását. Így minden fogoly hozzájutott néhány falat élelmet jelentő élelemhez. Ennek immár 47. esztendeje, de a mai napon is hálásan gondolok Albertirsai jólelkű népére!”³⁸

Egy másik túlélőben az élelmezés mellett egy másik, szomorú kép is megmaradt:

„Albertirsán az ott lévő lakosság nagy kondérokban gulyást főzött a vonuló foglyoknak, háromnapos éhezés után itt kaptunk először meleg ételt. Az egyik fogoly magyar katonának az ételt osztó asszonyok között volt a felesége, amikor az meglátta a férjét, nyakába borult. Az öröm csak néhány másodpercig tartott, mert amikor az orosz őr ezt észrevette, a férfit puskatussal fejbe verte, aki azonnal elájult, a feleségét pedig durván ellökte.”³⁹

Baján 1944. december 8-ától működött egy szociális konyha, amelyben a társadalom minden rétegét képviselő asszonyok és lányok elkészítették és a hadifoglyoknak elvitték a sokszor életet mentő finom meleg ételt. Az ételek elkészítéséhez szükséges élelmiszereket a város és a környék lakosságának adományaiból gyűjtötték össze, mint ahogy ez sok más helyen is megfigyelhető volt. A konyha 1944. december 8. és 1945. május 1. között 137 209 adag meleg

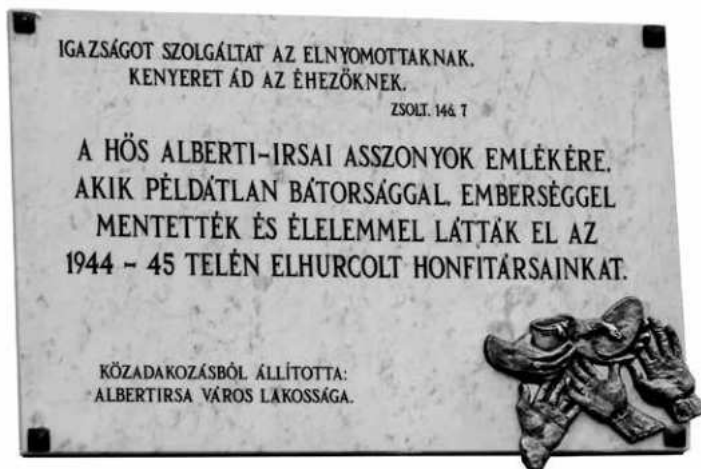
³⁶ VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor vie. 3.

³⁷ VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor vie. 4.

³⁸ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 2.

³⁹ VHBSZ 193. – 1992. Dr. Tóth Sándor vie. 1–2.

ételt – ebédet vagy vacsorát – osztott ki. Vagyis naponta átlagban közel ezer főnek adtak meleg ételt.⁴⁰



Az albertirsai Márai Sándor Könyvtár falán 2015. február 27-én elhelyezett emléktábla, amely Magyarországon elsőként emlékezik meg azokról az asszonyokról, lányokról, akik bátor, áldozatvállaló munkával meleg ételt adtak az arra hajtott katona és civil (hadi)foglyoknak, ezáltal sokuk életét mentve meg.

A foglyok a gyalogmenetek alatt vízhez sokszor csak az útmenti pocsolyákból, a keréknyomokban vagy a lovak patáinak a nyomában összegyűlt vízből jutottak. „Ivóvizünk gyorsan elfogyott. Az útmenti árokban levő vizet ittuk...” – írja Rácz Lajos.⁴¹ Az útba eső településeken a helyi lakosság megszánva a hadifoglyokat igyekezett vizet adni nekik, de e szándékuk sokszor csak szándék maradt az örök kegyetlensége miatt. Erről tanúskodik Morcsek Jenő vallomása is: „Egy öregasszony, ha vizesvederrel jött ki, felrúgták vizesvederrel együtt. Étlen-szomjan mentünk. Egy kis darab kenyeret sikerült szereznem, de vizet semmit, de volt hó víz helyett.”⁴²

Családtagok, mint túsók

A szovjetek gyakran használták a családtagokat túszként. Így például akkor, amikor német származás indokával gyűjtötték össze a munkaképes korú lakosságot, több esetben a család-

⁴⁰ MNL BKML XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945. május 12.

⁴¹ Blazovich L. 1990. 142.

⁴² Interjú Morcsek Jenő egykori fogollyal. A hangfelvétel a szerző birtokában.

tagok túsul ejtésével, vagy ezzel a fenyegetéssel érték el, hogy az elhurcolandók megjelenjenek a gyűjtőhelyeken.⁴³

A szökések meggátlására, illetve szökések esetén zsarolási alapként, illetve túszként használták a foglyok családtagjait, ahogy ez a magyar hadifogoly munkaszolgálatos (műszaki) alakulatok esetében is történt.⁴⁴

Ugyanígy nemcsak a szökést megkísérlő foglyokat fenyegették meg agyonlövésssel, hanem a családjukat is, derül ki Kalmár Imre visszaemlékezéséből.⁴⁵ S hogy nemcsak üres fenyegetés volt ez, jól bizonyítja Baja szovjet városparancsnokának és a város polgármesterének a *Hirdetménye*. Történt ugyanis, hogy Ficzer Albert bajai lakos 1944 októberében – miközben hadifogoly sorstársaival együtt szovjet örök kísérték Bácsbokod felé – lefegyverezte az őrséget, s az elvett fegyverrel megsebesítve egyik őrzőjét, elmenekült. Az eset kapcsán a szovjet szervek óriási hajszát indítottak a szökevény kézre kerítésére. Odáig ment a szovjet városparancsnokság, hogy Baja városában kifüggesztett hirdetményeken, fenyegetéssel és 25 000 pengős vérdíj kitűzésével próbálták kézre keríteni a szökevényt. A hirdetményben felhívják a város lakosságát, hogy a katonai parancsnokság rendelkezése értelmében Ficzer Albertet november 4-ig szolgáltassák ki, vagy ő maga jelentkezzen önként, „ellenkező esetben két lányát és a város polgárságából 50 túszt kivégeznek”. Azonban, ha Ficzer Albert önként jelentkezik, akkor „sem őt, sem lányait nem fogják kivégezni és ezáltal 50 ártatlan polgár is megszabadul a biztos haláltól.” Ezek után Ficzer Albert önként jelentkezett, mégis kivégezték.⁴⁶

Baja város polgármesterétől.

Hirdetmény.

A szovjet katonai parancsnokság közlése szerint **FICZERE ALBERT** Szerenlei-utcai lakos, miközben szovjet katonai kísérettel Bácsbokod felé haladt, a helység előtt 4 km-el lefegyverezte az őrséget és az elvett fegyverrel kísérőjét megsebesítve elmenekült.

A katonai parancsnokság rendelkezése értelmében **FICZERE ALBERTET** november 4-ig ki kell szolgáltatni, ellenkező esetben két lányát és a város polgárságából 50 túszt kivégeznek.

Nyomatékosan felhívom a város közösséget, hogy polgártársai és saját élete megmenekülése érdekében mindent kövessen el, hogy fentnevezett **Ficzer Albertet** megtalálhassuk. A nyomravezetőnek **25.000 pengő** jutalmat tűzök ki. Aki **Ficzer Albert** tartózkodási helyét vagy erre vezető bármiféle nyomot tud, jól felfogott érdekében azonnal jelentsse a polgárőrség parancsnokának.

Ha **Ficzer Albert** önként jelentkezik, a szovjet katonai parancsnokság közlése szerint sem őt, sem lányait nem fogják kivégezni és ezáltal 50 ártatlan polgár is megszabadul a biztos haláltól.

Baja, 1944. október hó 29-én.

Láttam:



Terescsenko s. k.

terencevsky.

Dr. Takáts Endre s. k.

a város vezetője.

Baja város polgármesterének „hirdetménye” Ficzer Albert szökött hadifogoly kézre kerítésére.

⁴³ Bognár Z. 2018. 134–135.

⁴⁴ Bognár Z. 2013. 18–19.

⁴⁵ VHBSZ 415. – 1993. Kalmár Imre vie. 3.

⁴⁶ Bognár Z. 2017b. 132–133.

Kapcsolat a magyarországi fogolytáborokban őrzött foglyok és családtagjaik között

A fogolytáborokban őrzött rabok és családtagjaik közötti kapcsolat kialakítására minimális esély volt. A gyűjtőtáborokat teljes titoktartás vette körül. Cséffalvay István őrnagy, akit a honvédelmi miniszter a még az országban lévő magyar (hadi)foglyok ügyével bízott meg, jelentésében azt írta, hogy a táborok „jóformán megközelíthetetlenek.”⁴⁷ Mások mellett Zsindely Ferenc is megerősíti ezt:

*„Rengeteg fogoly meghal ok, értelem nélkül hiába. Levelezni se lehet velük. Eltűnik valaki és nem lehet tudni, hova lett? Agyonlőtték-e valahol a fosztogatók, elfogták-e? Nem jön haza. Nem lehet megtudni róla semmit. A Vöröskereszt megbízottját se engedik be a táborokba, a fogolyvonatokba sem. Mást pláne nem engednek.”*⁴⁸

Több hatóság és különböző segélyszervezeteknek a képviselője próbálta meglátogatni a lágeret, de néhány kivételtől eltekintve sikertelenül.

*„Tapasztalat szerint a szovjet táborhatóságok semmiféle polgári egyénnek vagy egyesületnek – néhány esetben a kommunista párttól eltekintve – semmiféle kívánságát nem teljesítették, sőt azok a táborokat meg sem tudták közelíteni” – olvasható a továbbiakban Cséffalvay már idézett jelentésében.*⁴⁹

Híreket, információkat a lágerekből ki-, illetve a lágerbe bejuttatni csak rendkívül nehezen, az őrség éberségének kijátszásával vagy pedig – megvesztegetéssel elérve – azok hallgatóságos hozzájárulásával lehetett. Minden írószert, papírt elvettek a raboktól, ezért sokan a ceruzát szétharapták, és csak a grafitot tartották meg, amelyet könnyen el tudtak rejtteni a motozások, illetve a zabrálások idején, s így leveleket tudtak írni szeretteiknek.

A foglyoknak nemcsak, hogy levelezni volt tilos, de még azt sem lehetett hivatalos úton megtudni, hogy kik vannak egy-egy lágerben őrizve. Jászberény polgármestere is, a hozzá beérkező kérelmeknek eleget kívánván tenni megpróbálkozott a városában lévő (hadi) fogolytábornál tudakozódni a bent lévő személyekről, de mint az öcsödi elöljáróságnak adott válaszából kiderül, „a fogolytábor parancsnoksága semmiféle felvilágosítást nem ad a táborban lévő foglyokról”.⁵⁰

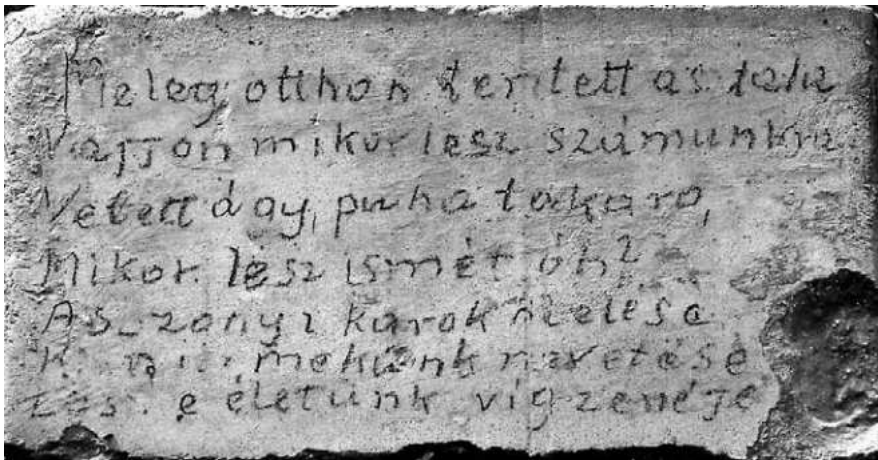
„Meleg otthon, terített asztala / Vajjon mikor lesz számunkra / Vetett ágy, puha takaró, / Mikor lesz ismét óh? / Asszonyi karok ölelése / Kicsiny gyermekünk nevetése / Lesz-e életünk víg zenéje...”

⁴⁷ HLI HM 35.328/el. – 1945. Közreadja Bognár Z. 2006. 209.

⁴⁸ Szekér N. 2021. 754.

⁴⁹ HLI HM 35.328/el. – 1945. Közreadja Bognár Z. 2006. 208.

⁵⁰ MNL JNSzML V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 508/1945.



A ceglédi hadifogolytábor téglafalán versbe foglalt vágyakozás a család után.

Mivel a többszörös szögesdrótkerítéssel körülvett fogolytáborokat tilos volt megközelíteni, az információváltást a rabok és a hozzátartozók között többnyire az ún. „kőposta” látta el. Ez úgy működött, hogy a levélküldő a „levelet”, vagyis az információhordozó papírdarabot egy kőhöz erősítve, vagyis a követ a papírba csomagolva, azt áthajította a szögesdrótkerítésen. Kiss János, a gödöllői fogolytábor egykori „lakója” így emlékszik erre:

„Ha sikerült meglógni a sorakozóról, bár az az élelem elvesztésével járt, akkor a latrinánál létesített kőpostázás, hírhozó-hírvivő tevékenységekbe kapcsolódtunk be. Ennek eredményeképpen a ceglédi fogolytáborig tudtak bennünket követni merész hozzátartozóink!”⁵¹

„Drága Szeretteim!

Itt vagyok a ceglédi táborban. Még megvagyok tűrhetően. Nem tudjuk, mi lesz sorsunk. Tisztálkodni nem tudok. Vigyázatok magatokra nagyon, legalább Ti maradjatok meg baj nélkül. A jó Isten csak meg fog segíteni, „I” hiszem.

Sokszor csókollak szeretettel, a drága gyermekekkel édes, jó, hűséges feleségem.

Ölel sokszor: Pityid

[Oldalt írva:] Öcsivel Gödöllőn [a fogolytáborban – B. Z.] találkoztam, őt tovább vitték katonának [a jászberényi fogolytáborba – B. Z.]”

A kőpostázás és a szélpostázás – gyalogmenetek vagy vasúti szállítások közben eldobott „leveleknek” a címzettekhez való eljuttatása – következtében jelentős vándorlás indukálódott a gyűjtőtáborok felé, illetve onnan esténként haza vagy az ideiglenes szállásokra.

⁵¹ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 2.

Drága Szüleim! Itt vagyok
 a ceglédi táborban. Allig meg-
 vagyok tartva, alom tündük
 mi lesz persze. Járólkodni
 nem tudok, vigyázni
 magamra nagyon, legelőbb
 a maradvány meg fog nélkül
 a fő táborban csak meg fog segíteni,

Imre. Sokan próbálják
 szelvények a ceglédi gyűjtemények
 ide is kérésre feljegyzem. Ötlet sok-
 ra. *Dr. Petőváry Pál*
Dr. Petőváry Pál
 Budapest. XI. Dombóvári
 2. I-6.
 vagy: Glothy alt. kőzet 7/10

Dr. Petőváry Pál Budapesten, civilként fogságba vetett tartalékos főhadnagynak a ceglédi
 hadifogolytáborból kidobott és családjához eljutott egyik névjegykártyájára írt kőpostája
 („/” = folytatás a másik oldalon).

Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt későbbi főtitkára, hadifogolyként úton a gödöllői tábor
 felé ekként látta ezt:

„Valóságos emberáradat hömpölygött velünk szemben; fiatal gyerekek és öreg embe-
 rek, mindenféle korosztályú nő. Megviselten, fáradtan, rémült arckifejezéssel jöttek,

*mintha tényleg egy nagy rostából estek volna ki, s most iparkodnak haza; magunk-korabeli férfiakat nem láttunk közöttük.*⁵²

A hozzátartozók több száz fős tömege verődött össze naponta a fogolytáborok közelében, akik közül sokan a táborok mellett is éjszakáztak a nyári időszakban. A gyűjtőtáborok mellett összegyűlt hozzátartozók és a táborbeliek (örzök és örzöttek) közötti kapcsolatáról, viszonyról ad rendkívül plasztikus leírást Kovács Imre, aki közelről „tanulmányozhatta” e viszonyt a jászberényi lágernél:

*„A drótkerítésen belül [a foglyok – B. Z.] úgy nyüzsögtek, mint a megbolygatott hangyaboly, és idegesen egymást torkolták le, mert nem hallották, hogy milyen nevet kiabálnak a kaputól távortartott, minduntalan elkergetett asszonyok. Néhány száz méterre a laktanyától fejkendős nők álltak csoportosan, lábuk elé helyezett kosárral. Ezek a derék parasztasszonyok, feleségek, anyák és testvérek száz és száz kilométereket utaztak, gyalogoltak, ha meghallották, hogy a fiuk, férjük vagy a testvérük ebben vagy abban a fogolytáborban van. Az örök nem engedték be őket, közel sem mehettek a kerítéshez, mert az első figyelmeztető lövés után, ha nem távoztak, beléjük eresztettek egy sorozatot; messziről kiabálták hozzátartozójuk nevét. Ha ott volt, addig ügyeskedtek, míg a csomagot be nem adhatták, sokszor napokig vártak türelmesen; ha nem volt ott, mentek a következő táborhoz, és előlről kezdték a próbálkozást. Az orosz örök ordítottak és lövöldöztek, az asszonyokba belerugdaltak, kosaraikat felborították; azért az utak valahogy kialakultak: korrumpált oroszok borért, pálinkáért, cigarettáért vagy a dézsmálás lehetőségéért vállalták a csomagok bevitelét.*⁵³

A foglyok családtagjai által a ceglédi polgármesterhez írt 1945. áprilisi levélben leírtak is megerősítik a fentieket:

*„A tábort megközelíteni csak abban az esetben lehet, ha az orosz öröket dohánnyal, pénzzel, pálinkával vagy egyébvel megvesztegetik. Ebben az esetben elnézik, hogy a hozzátartozók nagy távolságból a neveket kiabálják, és a szólítottak kézfeltartással jelentkeznek, vagy apró kavicsokra kötött leveleket dobálnak ki, és ezt a járókelők felszedik. Különben az örök az ott ácsorgó asszonyokra lőnek, ütik-verik őket, s már három esetről tudunk, amikor kórházba kerültek.*⁵⁴

A kapcsolatfelvétel azonban nem mindig sikerült. Így emlékszik vissza erre az egyik asszony:

„Hiába osztunk széjjel, hiába vettük körbe az épületet [a Pavilon laktanyabeli fogolytábort – B. Z.], hogy legalább csak egyet láthatnánk közülük abban a nagy emberrengetegben, sűrűségben nem tudtuk felismerni a mieinket. Egyforma kopasz, mocskos,

⁵² Kovács I. 1990. 190.

⁵³ Kovács I. 1990. 156.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.232/pol. – 1945.

Mivel a fogolytáborokat teljes hírzárlat vette körül, óriási értéke lett a mégis kikerülő információknak. Ebből adódóan ezt egyesek anyagi, míg mások politikai tőke kovácsolására próbálták felhasználni, de a (hadi)fogolyügybe bekapcsolódó párttagok többsége az őszinte segítségnyújtás vágyával fogott munkához. Mindegyik párt megalakította a saját „hadifogoly-irodáját”, és a már szabadult (hadi)foglyoknak nyújtandó különféle segítségnyújtásokon kívül próbálták összegyűjteni a táborlakók és a szabadulók névjegyzékét, valamint lapjaikban megjelentették a kőpostán üzenők neveit, hogy majd azok családtagjai vagy rokonai átvehessék az üzeneteket a szerkesztőségeknél. Az országos napilapokban, mint például a *Kis Újságban*, a *Szabad Szóban*, valamint a *Világban* külön rovatban sorra jelentek meg a különböző táborokból kikerült névsortöredékek.

A SZABAD SZÓ A HADIFOGLYOKÉRT

A Szabad Szo' halálra- gyújtására eső árak: a követ- kező adományok értékei:	
Építkezések	
Orsz. Szövetség	22.200
MAVAG dolgozói	17.770
Társulat Nemesi Paraszt. gyűjt.	6.873
Gyógyosi Vanta- gok Szakszervez- tének tagjai	6.105
Gyógyosai Vanta- gok Szakszervez.	3.000
VI. M. Városi zlk. 2. osztály, Emde	4.000
Szécsényi évf. 2. honf. kes. Pártig.	2.730
El. Szécsényi Inté- zet, Albertfalva	1.560
Buvar körház pi- roslói és keny- raskészítők gyűjtői felvétele	1.370
Nemzeti Parasztp. gyűjt., Magyarboly- gók	1.231
Nemzeti Parasztp. gyűjt., Bükkes	530
Ányos Árpádok	500

Nydr a. 9. Iparos-	
tanomalekoka ta-	
astri kura	499
Patek Ahjoo	203
Mdyha János	103
10 pengad adaku Rón Jóná, Kib- borári, Kén Szabó Jánosné, Öm- gelo, Kén Szabó István, Öm- gelo.	
Összesen	71.109
Eddigi nyitások	1.637.625,77
Összesen:	1.708.734,77

Hadtölglyek tizennek:

As inkepusztaí fogolytáborok

[illegible]

Enablers m., Lateral Inna, Extrem
rechner. Post m.

**A szaporodási
Jugolyáborból:**

[illegible]

**A jánoszlázi
fogorvostól:**

Zoonod Andria 21 dom. Nagyvá-
 rad, Pozsony Sándor 21 dom. Ka-
 rolyi. Nyitrai Formán 21 dom.
 Nagyvárad, Rabotyán Nagyud ut-
 sr. Kondilion, Dórá János. Nye-
 sztes. Jóh János Máté, Máté
 István, Kőrös István. Miskolc
 József Márton. Vics. György a
 N. Vics. István, Kovács, Imre
 Sándor. Károly. Dobozai Gyú-
 la, Nagyvárad, Hermann János
 Nagyvárad, Ozán Sándor, Re-

A Szabad Szó továbbítja a (hadi)fogllyok üzeneteit a hozzátartozóknak.

A német internáltként elhurcoltak esetében sokkal jobb volt a helyzet. Ezekben a gyűjtőtáborokban, illetve gyűjtőállomásokon a foglyokhoz – a (hadi)foglytáborokkal ellentétben – odaengedték a hozzátartozókat, látogatókat. A pécsi gyűjtőtáborban a látogatást úgy engedték meg, hogy a látogatók és a foglyok közé kötelet húztak ki, és azt nem volt szabad a foglyoknak átlépni: „És ha jöttek a látogatók, akkor csak ilyen kötél volt húzva közénk. Hogy

csak úgy pusztulhattam meg anyukámat is.” – emlékezik az egyik elhurcolt.⁵⁸ A nagykárolyi táborbeli látogatásokról így ír Baumann Vera vállalt elhurcolt:

„Január 7-én és 8-án az utcára néző ablakból látjuk, hogy az addig bezárt, néptelen utcán hozzátartozók jelennek meg, egyszerre 10-en. Újból látogatási engedély, csomagátadással. A hozzátartozók kint várnak meg bennünket, nekik tilos a bejövétel. Főleg meleg holmik, takarók, élelmiszersomagok hozatalát sürgetik dobszó útján. [...] Mindenki igyekszik paplant, párnát, meleg cipőt, ruhát bejuttatni. A tartós élelmet (kolbász, szalonna, sonka) a család legtöbbször magától vonja meg.”⁵⁹

Hírek a vagonokban szállítottokról – a vonatszerelvényekről kidobott szélposták

A foglyok igyekeztek szeretteik számára életjelet adni magukról a vasúti szállítás közben is. Az állomásokon a vagonokból papírdarabokat dobáltak ki a vagonok résein, vagy a bedrótolt ablakain keresztül, ráírva a címüket, azt, hogy honnan viszik őket, illetve, hogy hol vannak éppen, valamint azt, hogy tehervagonokba bezárva viszik ki őket az országból, vagy csak annyit, hogy ismeretlen cél felé viszik őket.⁶⁰ A megtalálót kérték, juttassa el a papírdarabra írt címre. És ezeknek a papírdaraboknak a többsége – a visszaemlékezők tanúsága szerint – el is jutott a címzettekhez. Ahogy az egyik „levélíró” fogalmaz: „Mit ad az Isten, majdnem minden kidobott cetli hazaért...”⁶¹

Zsindely Ferenc, az egykori miniszter érzékletesen írja le mindezt:

„Társadalmunk csupa mocskok, züllés, utálat. Egyetlen olyan terület van, ahol csodálatosan magára talált: ez a hadifoglyok dolga. Ott olyan szervezetten, önfeláldozóan, s magától értendően állt helyt, hogy már sokszor meghatott vele. [...] De a társadalom talpra állt. Megszervezte önmagát önként és kezdeményezés nélkül. A vonat közeléből mindenkit elzavarnak az orosz örök: bottal verik a közönséget, géppisztollyal lövöldöznek, sokszor esik halál. De aztán elindul a vonat, fel kell rá az öröknek is ugraniuk, és a marhavagonok sűrűn bedrótolt ablakán, mint a hóesés hull ki a sok papírdarabka. A foglyok neve és a hozzátartozók címe van rajta. A közönség pedig rohan, szedi össze a papírocskákat, versenyt fut értük a széllel, nem sajnálja a postaköltséget, levelet küld a megadott címre. Majd mindig értesítést is vár, hogy megkapták-e az üzenetét. Teljesen ismeretlen emberek, többnyire ugyan asszonyok. Mert az oroszok igen haragszanak az ilyen szolgálatért, a férfiakat egykettőre belövik a foglyok közé. Férfi tehát nemigen

⁵⁸ Bognár Z. 2018. 402.

⁵⁹ Tircsi R. 2016. 170.

⁶⁰ A foglyok „levelezéséhez” kiváló adalék Takács E. 1999. 134–140.

⁶¹ VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie. 4.

tartózkodik a foglyvonatok közelében. De az asszonyok mihelyt a foglyvonat érkezésének híre elterjed, szélsébesen odasereglenek. Azonban az oroszok folyamatosan motozzák a foglyokat, s szedik el tőlük a papírt, ceruzát, így nem mindig dobhatnak ki cédulákat a vonatindulás után. Kiválasztanak azonban egy-egy harsány torkú foglyot, s míg a vonat az állomáson tartózkodik, az kiabálja sorjában a neveket és címeiket. Az asszonyok pedig írják. Ordítanak az örök, közel őket a vonathoz nem engedik, verik bottal, ijesztgetik, lövöldöznek. Több asszonyt is belöttek már a vagonokba és elhurcoltak. De ez sem számít. Az asszonyok saját hozzátartozójukat keresik, mások hozzátartozójának a nevét, címét pedig felírják. Az állomások környékének asszonynépe főként ennek a szolgálatnak él éjjel-nappal készen a bevetésre. Nem fél és nem enged. És küldözi a levelet ismeretlen címre.”⁶²

A szovjetunióbeli Gupvi-lágerekben lévők kapcsolata az otthoniakkal

A Gupvi-lágerek esetében a levelezés lágerektől függően, 1946-tól indulhatott meg az erre rendszeresített hadifogoly levelezőlapokon, de voltak olyan lágerek, így foglyok is, akik egész fogságuk ideje alatt el voltak zárva az otthoniaktól. Sokszor előfordult, hogy az anyaországból érkező leveleket, vagy a lágerből írtakat a címzettek sohasem kapták meg, vagy ha igen, akkor nagy, esetenként fél- vagy egy év késéssel. Hadd idézzek néhány visszaemlékezőtől:

„– Levelet lehetett küldeni onnan?

– Hogyne, egyet írtam.

– Megérkezett ide?

– Hogyne, a cigarettát csavarta bele a ruszki... és hát a levélért is kellett több mint egy rubelt fizetni. De hazulról se kaptunk levelet.”⁶³

„– Hazulról kaptak hírt?

– Semmit. Egy vagy másfél év után szabad volt levelezőlapot küldeni, de ellenőrizték. Írtunk rá, amit tudtunk... De nem kaptak meg semmit itthun. Csak a híreket, mer’ volt, aki előbb haza jött, a betegeket előbb haza szállították. Összeszedték, aki beteg volt, és nem volt munkaképes, és haza szállították azok csak másfél évig voltak.”⁶⁴

„Igaz egyszer mi is írhattunk egy lapot, de az soha nem érkezett meg. Rólunk se tudott senki semmit és mi sem tudtunk a világról semmit.”⁶⁵

⁶² Székér N. 2021. 754–755.

⁶³ A szerző interjúja Nagy Józsefné Schnadeberger Erzsébet, egykori németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

⁶⁴ A szerző interjúja S. Katalin, egykori németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

⁶⁵ Bognár Z. 2009. 128.

„Küldtünk haza levelet, de nem kapták meg soha. Érthetetlen ez a testvér barátság az oroszokkal, ami akkor volt és örökké hangoztatták évtizedekig, és még annyit sem ért el a magyar kormány, a Vöröskereszt, hogy tudathassuk a szeretteinkkel, merre vagyunk, egyáltalán élünk-e valahol. Itthon a bűnözők a börtönben írhattak néha és kaphattak levelet, még a gyilkosok is, mi az ártatlanok nem...”⁶⁶

45/V-22. Kedves H. néni és Károly Bátyám!
 Ma hurcoltak át Brassón engem és K. Baba férjét Foksányba, mint hadifoglyokat, holott 4 éve már nem
 voltunk katonák. Az öregek és az én családom jól vannak, csak mindnyáján elvesztettük otthonainkat; a
 bombázás és ostrom következtében elpusztult. Nagyon kérem értesíteni anyámat, amennyiben lehetséges.
 Legjobbkat kívánom és Isten oltalmát mindnyájatokra. Hálás köszönettel és kézcsókját küldi! Pityi.

Dr. Petőváry Pál
 Brassó
 magyar
 evangélikus
 főesperes
 hivatalb.
 Főtitk.

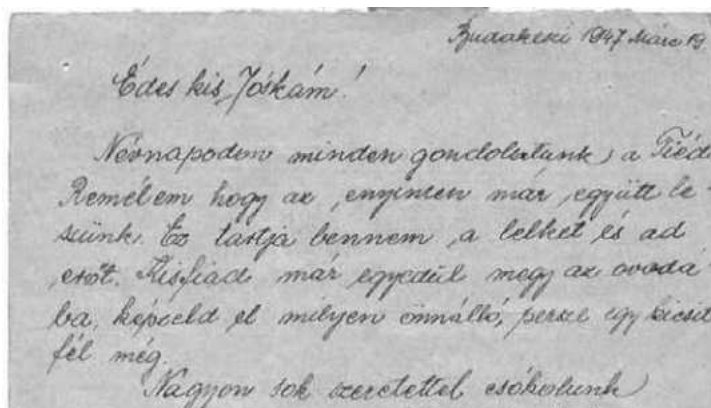
Nikolaus Károly
 evang. főesperes titkár
Petőváry
Dr. Petőváry Pál
 Brassó, D. Dombóvár 2.

Dr. Petőváry Pál Brassóban, 1945. május 22-én a vagonból kidobott, névjegykártyáján írt szélpostája, amelyet egy együttérző ember elvitt a feleségének Budapestre. Az üzeneti oldal szövege: „45/V-22. Kedves H. néni és Károly Bátyám!

Ma hurcoltak át Brassón engem és K. Baba férjét Foksányba, mint hadifoglyokat, holott 4 éve már nem voltunk katonák. Az öregek és az én családom jól vannak, csak mindnyáján elvesztettük otthonainkat; a bombázás és ostrom következtében elpusztult. Nagyon kérem értesíteni anyámat, amennyiben lehetséges. Legjobbkat kívánom és Isten oltalmát mindnyájatokra. Hálás köszönettel és kézcsókját küldi! Pityi”.

⁶⁶ Szebeni I. 1993. 154.

Tehát voltak olyan lágerek, amelyek teljesen el voltak szigetelve az otthoniaktól, míg másoknál lehetséges volt a kapcsolattartás: „Két év után írhattunk először haza. Fél év múlva kaptam választ.”⁶⁷ „1946-tól tábori levelezőlapon évi két alkalommal engedélyezték a családhoz történő írást.”⁶⁸



Egy szerető feleség várakozással teli levele fogságban lévő férjének
Honvágy, erőt adó családi kötelékek, családi tragédiák és családi összefogás a Gupvvi-lágerekben vagy hazafelé.

Csak azoknak a leveleknek volt esélye célba jutni, amelyek sikeresen átmentek a cenzúrán. A foglyok hamar rájöttek, hogy a tábori életről, a valós állapotokról nem tanácsos írni. Így az elküldött levelek a legtöbb esetben nem a valóságot tükrözik. Sok levelet csak megírtak a foglyokkal, de sosem küldték el. „Egyszer tudtam levelet írni haza a szüleimnek (1946.

⁶⁷ Bottlikné Kárász A. 2007. 133.

⁶⁸ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 8.

október 28-án), hogy élek. Többet nem írhattam. Választ nem kaptam. A leveleket nagyon cenzúrázták.”⁶⁹

A kapcsolattartás lehetőségének a hiánya miatt fokozódott a foglyok pszichikai leromlása. Mindenki aggódott az otthoniak miatt. A szeretteiktől, szüleiktől, családtól elrabolt emberek lelkileg nagyon nehezen dolgozták fel az elszakíttóságot és a szeretteikről való információhiányt.

A lágerekben a legerősebb érzés a honvágy volt, különösen azok között a borzasztó körülmények között, amelyekben a raboknak élniük kellett. Szuromi József így fogalmazta ezt meg:

*„Mindannyian vágytunk haza, a honvágy gyötört mindenkit, főleg a nők és családos embereket. Mi, gyerekek, fel sem tudtuk fogni, csak később kezdtük megérteni. Le sem tudom írni, azokat az átélt borzalmakat, nélkülözéseket, sok szenvedést, éhezést. A szemétdombokon keresgélünk ennivalót, fagyott krumplit, krumpli héjat, nyáron zöld füvet ettünk, mert haza akartunk jönni. De ezt sok-sok ezer ember nem érte meg.”*⁷⁰

A lágerélet tele volt egyéni és családi tragédiákkal. Most csak két családi tragédiát említek. Garáról német származása miatt 1944 januárjában édesapjával együtt hurcolták el Schnadenberger Erzsébetet, akinek három hónappal a kényszermunkatáborba való megérkezésük után, az első között kellett édesapját eltemetnie.⁷¹ Nem egyszer előfordult, hogy a férjet az állapotos feleséggel együtt elhurcolták. Az asszony megszülte a gyermekét kint a lágerben, de belehalt a szülésbe. A barakkbeli nők megpróbálták etetni a csecsemőt, ruhákat eladva tejért, de a gyermek minden áldozatuk ellenére meghalt. A szomszéd lágerben a férj hírért vette családja tragikus halálának, s nem sokkal utánuk ő is meghalt. A szervezete feladta a küzdelmet az életért, hiszen családja halála után már nem volt miért élnie.⁷²

A hazafelé történő szállítás során is sokan meghaltak. Ezek közül most csak egyet, a legmegrendítőbbet idézem fel. Több lágerből 1945. október végén összegyűjtötték az életben maradt csecsemőket, tizenhármat és a szüleikkel együtt útnak indították őket hazafelé. Egy vagonban utazott a 13 csecsemő az édesanyjával, de csak két csecsemő érkezett meg, a többi mind meghalt útközben. Némelyik édesanya beleőrült a tragédiába.⁷³

Ugyanakkor arra is voltak példák, hogy a családtagok, a testvérek hogyan segítették egymást a túlélésben, mint például a három Kéhl nővér, akiket csak az összetartásuk mentett meg.⁷⁴

Az otthoni családi kötelék, plusz az istenhit óriási erő tudott adni a túléléshez. Ennek kiváló példáját adja Tóth József, aki egy bibliai idézetet tartalmazó kis képet kapott a 2 éves kisfiától, „Jocókától”, amikor Budakesziről elhurcolták „málenkij robotra”. Ez tartotta

⁶⁹ Antalffy I. 2005. 53.

⁷⁰ Blazovich L. 1990. 94.

⁷¹ A szerző interjúja Schnadenberger Erzsébet németként internálttal.

⁷² A szerző interjúja Schnadenberger Erzsébet németként internálttal.

⁷³ Szebeni I. 1991. 123–124.

⁷⁴ A szerző interjúja Kéhl Teréz németként internálttal.

benne a hitet, az erőt, hogy kitartson az embertelen körülmények között is, mert haza kell mennie, mert feladata van – fel kell nevelnie a kisfiát. Ehhez plusz erőt adott a kis képen lévő bibliai idézet: „Akik az Úrban bíznak, erejük megújul, s szárnyra kelnek...” Tóth József a következőket írta ehhez a képhez: „Minden igazolványt elvettek, de ezt mindig eldugva, mint erőt adót megőriztem.”⁷⁵

Kapcsolat a Gulag-rabokkal

A Gulag-rabokkal a családtagok néhány kivételtől eltekintve egyáltalán nem tudták felvenni a kapcsolatot. Teljes hírzárlat vette őket körül. Sokszor azt sem tudták, hogy kik rabolták el őket vagy, hogy miért ítélték el őket. A légerekben a külföldi, így a magyar Gulág-rabok számára nem volt lehetőség az otthoniakkal való kapcsolattartásra, csak a Szovjetunióhoz csatolt kárpátaljai magyarok számára, akiknek erre szovjet állampolgárként lehetőségük volt. Ők nemcsak levelet, hanem csomagot is küldhettek a légerekben sínylődő családtagjaik számára. A többi magyar rab, sokszor az ő segítségükkel tudott hírt adni magáról szeretteinek. Azonban többségükről semmit sem tudtak a hozzátartozók és ők sem tudtak semmit az otthoniakról. Így például a 16 évesen elhurcolt és elítélt Keményfi Bélát időközben már lélekben eltemették, mivel halálhírért hozták.⁷⁶

Kivétel még annyi lehetett, ha egy fogolytársat 1953 novemberében, vagyis Sztálin halála után hazaengedtek, hírt vitt azokról a fogolytársairól, akikkel egyik-másik lágerben találkozott.

Hazaérkezés – öröm és üröm

A hazatérés örömébe sokszor vegyült üröm is. Egyrészt a családtagok megdöbbentek, hogy szerettük teljesen lefogyva, legyengülve, legtöbbször betegen 38–48 kilósan érkezik haza. Maga Rákosi Mátyás írta Petrov altábornagynak, az NKVD Gupvi, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága vezetőjének az 1945-ös választások után, hogy a hadifoglyok „fizikailag rendkívül leromolva érkeznek Magyarországra. A választások előtt Debrecenbe érkezett 3000 hadifogoly majdnem mindegyikét kórházba kellett szállítani”. S mindezt csak azért említi, amint az leveléből kiderül, mert: „A dolgot a kiscgazdák nagy demagógiával kihasználták, és ez is rontott a választás esélyein.”⁷⁷ A szovjetek ugyanis azokat engedték el hamarabb, akik már annyira leromlott állapotban voltak, hogy már nem voltak hasznára a szovjet népgazdaságnak. Ezért volt általános az, hogy a hazatértek közül nagyon sokan egy éven belül meghaltak. „A legnehezebb az volt, hogy 3 évi éhezés után az

⁷⁵ Bognár Z. 2018. 863.

⁷⁶ Sára S. 1989b.

⁷⁷ Pünkösti Á. 1992. 144.

evés itthon is csak fokozatos és megtartóztatott kellett, hogy legyen. Nálunk Berkenyén az előző betegcsoporttal hazaérkező asszonyok közül épp az evés miatt haltak meg hárman egy hét leforgása alatt.” – emlékezett az egyik lányként elhurcolt.⁷⁸

„Jól emlékszem, amikor a három lány közül kettő, Müller Róza és Müller Veronika 1945 októberében megérkezett Kismarosra. Rongyosak és alultápláltak voltak, de a templomban hálát adtunk az Istennek, hogy egyáltalán hazatértek. A legidősebb lányt, Müller Mariskát csak később, december elején hozták meg. Ő annyira le volt gyengülve az éhségtől, hogy pokrócba csavarva tették át az egyik vagonból a másikba, amikor hazafelé jöttek és átszállásra került sor. Olyan vékony volt szegény, mint egy botocska. Pár napra rá a nagyanyám karjai között meg is halt.”⁷⁹

A hazatérőknél a tapasztaltabb, okosabb családtagok eleinte csak keveset engedtek enni a szerettüknek, és csak fokozatosan engedték, hogy lassacskán egy normális adag ételt egyenek, mert nagyon sokan abba haltak bele, hogy a hazatérésük után egy jót ettek. Az évekig tartó éhezésnek ilyen tragikus következményei is voltak.

Másrészt a Felvidékről, a Csehszlovákiából kitelepítettek és a németként deportáltak sokszor már nem találták otthon a családtagjaikat, elvették az otthonukat, nem volt hova hazatérniük.

„1949. november 5-én jöttünk haza. Az volt a legnagyobb meglepetés, hogy nem volt senkink. Anyám, nagyszülők, öcsém ki voltak telepítve az országból. A férjem nagybátyja várt az állomáson, ő fogadott be bennünket. Debrecenben be kellett mondani, ki honnan jött, hová akar menni. Lehetett a szülők után menni, de azt is megmondták, csak akkor visznek, ha összejön egy szerelvényre való ember. Voltak, akik hónapokig vártak már Debrecenben.”⁸⁰

Harmadrészt, mind a Gupvi, mind a Gulag-lágerekből hazatértek esetében előfordult, hogy mire hazatértek, addigra a feleségük már újraraházasodott, mert több év elteltével már halottnak vélték, vagy halál hírért hozták a férjüknek.

Negyedszer, az elhurcolt szülőket hazatérésükkor nem ismerték meg kisebb gyermekeik. Sőt, nem egy esetben a gyermek sokáig gyűlölte elhurcolt édesanyját, édesapját, mert úgy élte meg a hiányukat, hogy nem szerették és elhagyták őt. Inkább dolgozni mentek a Szovjetunióba, mintsem, hogy vele lettek volna. Ugyanis a gyermekeket nevelő nagyszülők nem mondhatták azt a kicsi gyermeknek, hogy a szüleidet ártatlanul elhurcolták a szovjet katonák. Csak azt, hogy kimentek a Szovjetunióba dolgozni. Az elhurcoltak életrajzukba is csak azt írhatták be, hogy például: „1944–1949 között a Szovjetunióban dolgoztam” vagy, hogy szebben mutasson az életrajzban: „1944–1949 között a Szovjetunióban építettem a szocializmust.”

⁷⁸ Szebeni I. 1993. 66.

⁷⁹ Révuti N. 2017. 106.

⁸⁰ Szebeni I. 1993. 217.

Ötödször, voltak, akik hazatérésükkor tudták csak meg, hogy gyermekük, feleségük vagy valamelyik szülőjük meghalt, de volt, aki ekkor tudta meg, hogy elhurcolása után született még gyermeke.

A hazatért foglyok nem kaptak semmiféle kárpótlást, de még megértést sem a hatalom, az ország vezetése részéről. Sőt bűnösként kezelték az ártatlan „málenkij robotosokat” különösen, ha németként hurcolták el őket. Az elhurcoltak nem beszélhettek szenvedéseikről, életüknek e borzalmas részéről, hanem hallgatniuk kellett, amire sokszor figyelmeztették őket a hatalom részesei. „A kintmaradtak hozzátartozói persze kérdezősködtek tőlünk. Este 6-kor egy ismerős AVO-s jött hozzám, civilben: „Nem akarok neked kellemetlenséget. Ne beszélj, hallgass mindenről!” És én hallgattam.”⁸¹

„Másnap [a hazaérkezés után – B. Z.] a rendőrségre kellett mennem, de előtte anyám vett nekem ruhaneműt. A rendőrségen kioktattak: ne beszéljek senkinek, hogy milyen volt a sorsom, vagy ha beszélek is, csak jót mondjak, a saját érdekében... Megfogadtam. A szüleimnek sem beszéltem el a sok borzalmat. Hetven éves koromban megbetegedtem, akkor írtam le mindent, ami velem történt.”⁸²

Az egyik asszony így mondta el: „Soha elfelejteni nem lehet a szenvedéseinket, de nem merünk beszélni róla, még a testvérünket gyászolni is féltünk. Titkon sirattunk.”⁸³ Ugyanakkor kint a Gupvi-táborokban 1947-től a javuló életszínvonalnak és talán a bizonytalan hazatérésnek is köszönhetően, egyre több férfi és nő közötti szoros kapcsolatnak köszönhetően születtek gyermekek, s ha az édesanya magyar volt, akkor hazahozhatta. Így például 1949-ben hazaengedett, hazaérkezett 5055 magyar Gupvi-rabból 59, 3 év alatti gyermek volt, közülük 47 1949-ben született csecsemő, akik szintén „hadifogságból” tértek haza édesanyjukkal együtt szocialista rendszer igazolása szerint.⁸⁴

A Gupvi-, Gulag-rabságban szövődött férfi-nő kapcsolatok közül sokból a hazatérés után házasság lett, ahogy például a Szovjetunióban volt magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezetének (SZORAKÉSZ) alapító elnöke, Menczer Gusztáv és Varsányi Erzsébet kapcsolatából, vagy a Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány alapítója, Rohr Magdolna és Pintér Károly kapcsolatából.

⁸¹ Bognár Z. 2009. 156.

⁸² Bottlikné Kárász A. 2007. 134.

⁸³ Szebeni I. 1993. 123.

⁸⁴ Gerhardt É. 1993. 30–31.

Utóhatások(k)

A poszttraumás tünetekről hadd idézzek három túlélőt:

„Egyszer, amikor apa meglátta, hogy édesanyám moslékot készít a disznóknak és főtt krumplihéjat, kenyérhéjakat, forrázott kukoricadarát rak bele, odament, majd elkezdte kiszedegetni belőle a kenyérdarabokat, vastagabb krumplihéjakat. Anyám zokogva ölelte magához szegény apámat, pedig nem volt egy sírós asszony: nagyon megrendítette.”

„A sztalinói évek olyan mélyen belevésődtek apám lelkébe, hogy amikor 1956-ban az orosz tankok végigmentek Kismaroson, apám kijelentette: Innen engem még egyszer el nem visznek! Ha belépett volna a kapun egy orosz katona, apám bizonyosan nekiment volna, hogy inkább mindannyiunkat ott, helyben agyonlőjenek, mintsem bármelyikünket munkatáborba vigyenek. Azt mondta, soha nem tenne ki minket annak a borzalomnak, amit ő Sztalinóban két és fél éven át megélt.” – emlékezett az egyik túlélő leánya.⁸⁵

„A szomszédunk egy nagy kommunista volt, megfenyegetett, hogy visszavitet, ha beszélni merek. Fogjam be a számat! Ez volt a vigasztalás, elismerés a szenvedéseinkért. [...] Mindig hallottam: robot, robot, davaj, davaj... Éjszakánként felsikoltottam. Salgótarjánban voltunk és a nővérem azt akarta, hogy az ő szobájában aludjak, jobban tudunk beszélgetni. Másnap már nem hívott oda, olyan borzasztó volt neki a sikoltozásom. Évekig kínozott, de néha most is. A férjem már megszokta és ilyenkor átnyúlt az ágyon és annyit mondott: »Itthon vagy.«” – mondta el több mint 40 év után az egyik elhurcolt, akit még lányként vittek el német származásúként, pedig nem volt az.⁸⁶

„Két fiam van, unokáim. Már csak miattuk is tudatni akarom, ami velünk történt. Mert hiába gyógyít az idő, még évekig álmodtam, hogy visznek. Külön fáj, hogy tilalmas volt erről beszélni. [...] Ez igen nagy lelki teher nekem, máig is.”⁸⁷ A transzgenerációs hatásokról csak annyit, hogy több elhurcolt unokájánál tapasztalható, hogyha erőteljes férfihangon hall orosz beszédet, akkor összeszorul a gyomruk.

E tanulmány adott keretei nem tették lehetővé, hogy a címben vállalt téma minden aspektusáról, szegmenséről írjak. E téma teljes feldolgozását az érintettek milliós nagysága és a téma rendkívüli szerteágazósága miatt csak egy monográfiában lehetne a teljesség igényével megírni, ami fontos, hiánypótló munka lenne. E munkámban a kétféle lágerrendszerbe, illetve háromféle szovjet fogságba kerültek és családtagjaik közti kapcsolattartás azonos és különböző lehetőségeibe, gyakorlatába, valamint a fogságba vetést, illetve a fogságot követő családi fizikai és lélektani eseményekbe, traumákba és azok feldolgozásának, megoldásának a módjaiba próbáltam némi betekintést nyújtani az adott terjedelmi keretek közt.

⁸⁵ Révuti N. 2017. 106–107.

⁸⁶ Szebeni I. 1993. 282–283.

⁸⁷ Kormos V. é. n. 81–82.

Hivatkozott irodalom

Antalfy István (szerk.)

2005 *Emlékek, sorsok a II. világháború harcaiból és a hadifogságból*. Planéta Nyomda Kft., Kecskemét.

Blazovich László (szerk.)

1990 *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

Bognár Zalán

2018 „*Málenkij robot*” A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Kairosz Kiadó – Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Budapest.

2017a A második világháborús Magyarország (hadi)fogolylétszáma és vesztesége. In Uő.: *GULAG, GUPVI, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Magyar Napló, Budapest, 45–70.

2017b *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Kairosz Kiadó – Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Budapest.

2013 „Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk”. Magyar munkaszolgálatos alakulatok a Vörös Hadseregnél. *Orpheus Noster* V. (3) 7–24.

2012 *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Kairosz Kiadó, Budapest.

2006 Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről, 1944–1945. *Hadtörténelmi Közlemények* CXIX. (1) 203–214.

2004 Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december – 1945. április) *KÜT* III. (3–4) 99–113.

Bognár Zalán (szerk., bev.)

2009 „*Egyetlen bűnünk a származásunk volt...*” Német és magyar polgári lakosok deportálása „*malenkij robot*”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1955. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs.

Bottlikné Kárász Aranka (összeáll.)

2007 „*Megbűnhötte már e nép...*” Emlékezések a XX. századról. Magánkiadás, Budapest.

Dupka György

1993 „*Sötét napok jöttek...*” *Koncepciók perek magyar elítéltjeinek emlékkönyve 1944–1955*. Intermix Kiadó, Budapest – Ungvár.

Endrész György

2005 „...nemsokára hazamentek...” *Rátkaiai kényszermunkán*. Schwarzwald Hagyományőrző Egyesület, Rátka.

G. Vass István (szerk.)

2005 *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Gerhardt Éva

1993 Adalékok a magyar hadifogoly kérdés alakulásáról a II. világháború után. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság. *Levéltári Szemle* 2. 30–31.

Glatz Ferenc (szerk.)

É. n. *A magyarok krónikája.* Officina Nova, Budapest.

Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.)

1994 *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég, Budapest.

Izsák Lajos – Szabó József – Szabó Róbert (szerk.)

1991 *1956 plakátjai és rölapjai. Október 22.–november 5.* Zrínyi Kiadó, Budapest.

Kormos Valéria

é. n. *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947.* Kairosz Kiadó, Budapest.

Kovács Imre

1990 *Magyarország megszállása.* Katalizátor Iroda, Budapest.

Molnár D. Erzsébet

2015 *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953).* Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.

Németh Alajos

1993 *Sopron könnyes és véres dátumai.* Hillebrand Nyomda Kft., Sopron.

Püskösti Árpád

1992 *Rákosi a hatalomért 1945–1948.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Ravasz István

2005 Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. In Ravasz István (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban.* Zrínyi, Budapest.

Révuti Norbert (szerk.)

2017 *Élni muszáj. Leben muss Man. A kismarosi elhurcoltak emlékére.* Német Nemzetiségi Önkormányzat, Kismaros.

Szabadi István

2016a Előszó. In Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő I. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Budapest.

Szabadi István (szerk.)

2016b *Krisztusban nyert erő I. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Budapest.

Szebeni Ilona (szerk.)

1991 *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Széphalom Könyvműhely, Debrecen.

Szebeni Ilona (szerk.)

1993 *Haza fogunk menni! Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Piremon, Debrecen.

Szekér Nóra (szerk.)

2021 *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9.* ÁBTL – Kronosz, Budapest – Pécs.

Szücs László (szerk.)

1997 *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15.* A kötet. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Takács Edit

1999 Kilencvenhat magyar hadifogoly százharminchárom el nem küldött levele 1944 decemberéből. In Zombori István (szerk.): *Nagy István emlékkönyv*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

Tatár Rózsa

2008 *Túléltük! Emlékezések a malenkij robotra*. Muravidéki Baráti Kör Kulturális Egyesület – Constans Bt., Szeged.

Tircsi Richárd

2016 *A pokolnak páratlan birodalmában. Adalékok a vállalji és a mérki németek malenkij robotra hurcolásának történetéhez*. Croatica Kiadó, Budapest.

Walterné Müller Judit (szerk.)

2009 *Több mint élettörténetek. Sorsok. A magyarországi németység kollektív büntetése a második világháború után, baranyai visszaemlékezések és tárgyak tükrében*. Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Pécs.

Felhasznált források

Levéltári, gyűjteményi források, interjúk és dokumentumfilmek

Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HLI)

Honvédelmi Minisztérium (HM) általános iratok (ált.) – 1945.

Honvédelmi Minisztérium (HM) elnöki iratok (eln.) – 1945.

Második világháborús halotti kimutatások. Győr-Moson-Sopron megyei anyag.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium (KÜM) Titkos Ügykezelésű (TÜK) iratok 1945–1964

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 1945–1949

Bács-Kiskun Megyei Levéltára (BKML)

XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945.

Jász–Nagykún–Szolnok Megyei Levéltára (JNSzML)

V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 1945.

A szerző interjúja Nagy Józsefné Schnadenberger Erzsébet németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

A szerző interjúja Kéhl Teréz németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

A szerző interjúja S. Katalin, egykori németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

A szerző interjúja Morcsek Jenő egykori hadifogollyal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)

Visszaemlékezések gyűjteménye

VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor visszaemlékezése (vie.)

VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicska István vie.

VHBSZ 415. – 1993. Kalmár Imre vie.

VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie.

VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie.

VHBSZ 193. – 1992. Dr. Tóth Sándor vie.

Sára Sándor

1989a *Csonka-Bereg*. Dokumentumfilm

Sára Sándor

1989b *Té még élsz?* Dokumentumfilm